

РЕФЛЕКСІЇ ОДЕСЬКИХ ОСВІТЯН ЄВРЕЇВ, РОСІЯН ТА УКРАЇНЦІВ НА ПОЛІТИКУ УКРАЇНІЗАЦІЇ у 1920-х – 1930-х роках (на матеріалах держархіву Одеської області)

На основі аналізу матеріалів державного архіву Одеської області досліджено українізацію в партійних організаціях і державних установах, в освітніх закладах Одеси; встановлені фактори, які сприяли або перешкоджали проведенню українізації. Визначено вплив на впровадження українізації зросійщеності Одеси. Показано ставлення національних меншин Одеси, зокрема євреїв та росіян, до політики українізації, прослідковано зміну їхнього вектора лояльності в бік українізації.

Ключові слова: національні меншини, українізація, освітяни Одеси.

На основе анализа материалов государственного архива Одесской области исследовано украинизацию в партийных организациях и государственных учреждениях, в учебных заведениях Одессы; установлены факторы, которые помогли и препятствовали проведению украинизации. Определено влияние на проведение украинизации русифицированной Одессы. Показано отношение национальных меньшинств Одессы, а именно евреев и русских, к политике украинизации, прослежено изменение их вектора лояльности в сторону украинизации.

Ключевые слова: национальные меньшинства, украинизация, преподаватели Одессы.

In the article, based on the analysis of the materials of the Record office of Odessa region, was investigated the Ukrainization in the party organizations and the public institutions, and in the educational establishments of Odessa; the factors, which helped or hindered the holding of the Ukrainization, were established. They determined, that the impact on the introduction of Ukrainization was the russification of Odessa. Displaying the attitude of the national minorities of Odessa, in particular Jews and Russians, to the policy of Ukrainization, observing the change of their vector of the loyalty to the side of the Ukrainization.

Key words: the national minorities, the Ukrainization, the educators.

Розбудова незалежної України неможлива без відродження ціннісних національних ознак і зокрема утвердження титульного статусу державної мови. Проте, попри державно-правове унормування статусу української мови, мовне питання загалом на сході та півдні України, й зокрема в Одесі, залишається болючим і гостро актуальним, оскільки переважна більшість мешканців міста розмовляє російською мовою. Заходи, спрямовані на розширення сфери вживання української мови, викликають неоднозначну оцінку громадськості – від схвалення до протестів і заяв про порушення прав національних меншин. Відтак, доволі актуальним є досвід політики українізації 1920-х – початку 1930-х років. Вивчення та

об'єктивний аналіз особливостей впровадження українізації в Одесі могли б сприяти розробці стратегії національно-культурного розвитку сучасного етапу.

Загальний аспект проблеми дозволить з'ясувати специфіку українського суспільства і перебіг заходів українізації в різних сферах життя Одеси: у партійних організаціях і державних установах, в освітніх закладах; встановити фактори, які допомагали чи навпаки, перешкоджали проведенню українізації. Занурення в тему допоможе визначити, яким саме чином вплинула на впровадження українізації така характеристична риса Одеси, як зросійщеність. Як до неї позиціонувала міська інтелігенція національних меншин.

Політиці українізації 1920-1930-х років в радянській Україні, як і політиці радянської влади щодо національних меншин, присвячена значна кількість наукових праць. Так, інститут історії України НАН України видав науково-довідковий бібліографічний покажчик «Політика українізації в радянській Україні (1920-1930-ті рр.)», у якому зібрані джерела і література, присвячені дослідженню політики коренізації УСРР [1]. Узагальнення досліджень з політики українізації було здійснено у ґрунтовній колективній монографії «Українізація 1920-1930-х рр.: передумови, здобутки, уроки» [2], зокрема, вченими проаналізовано етнонаціональні наслідки політики українізації, зроблено висновки, що українізація спричинила розширення розбіжностей між Наддніпряниною, Поділлям, Волинню (українських територій) та промислового Південного Сходу (з російським населенням). В історіографічному нарисі О. Рафальського охарактеризовано політико-правовий статус національних меншин України в 20-ті – 30-ті роки ХХ ст. [3].

Багато уваги українські науковці приділили дослідженню особливостей впровадження політики українізації та розвитку національно-культурного життя як українців, так і національних меншин в південному регіоні УСРР у 1920-1930-их роках. У цьому аспекті потрібно відзначити низку праць О. Дизанової, І. Міронової, В. Орлянського, А. Черкаського тощо [4; 5; 6; 7].

Однак окремі аспекти політики українізації в сучасній українській історіографії висвітлені недостатньо. Особливо є актуальним, на наш погляд, ставлення національних меншин, зокрема євреїв та росіян Одеси, до українізації, зміна їхнього вектору лояльності в бік проукраїнськості.

Запроваджена в 1923 р. на XII з'їзді РКП(б) політика «коренізації», попри значні преференції національним меншинам, в УСРР здійснювалася переважно у формі «українізації». Хоча українізація мала на меті дерусифікувати зросійщених українців, проте вона не могла обійти інтересів національних меншин, які тісно співіснували з українським населенням.

Із усіх національних меншин в м. Одесі переважали росіяни та євреї, які становили відповідно 45 % і 41 % усього населення міста. Для останніх була притаманна значна асиміляція в бік русифікації [8, арк. 29]. Політика українізації безпосередньо загрожувала цим національним меншинам, оскільки вони втрачали привілейоване становище в суспільстві. Відповідно зростала конкуренція на ринку праці. Ставала відчутною зрусифікованість значної частини населення Одеси. Усі ці, вищеперечисленні, чинники зумовили відповідне ставлення росіян та євреїв до політики, яку провадили більшовики.

Насамперед, українізації чинили опір ті, хто мав її проводити – представники партійного і державного апарату. У тезах доповіді Одеської окружної комісії з українізації (1927) відзначалося байдуже, а інколи й вороже ставлення відповідальних працівників до роботи з її впровадження [9, арк. 120]. У спогадах І. Майстренка згадується, що одеська партійна еліта «ненавиділа українізацію й мене як її представника. Ненавиділи мене за те, що я знаходив контакт

між одеситством і українізацією» [10, с. 246]. У листах, надісланих з Одеси, часто зустрічається визначення про те, що проведення українізації це «кошмар», «духовне насильство» та застереження «...з мовою жарту погани» [11, арк.100-108]. Головною причиною негативного ставлення до політики українізації був національний склад партійної еліти. У висновках агітаційного підвідділу Одеського окружного КП(б)У «Про стан українізації в Одеському окрузі» (1928) зазначалось, що робота з українізації в Одещині відбувалася в надзвичайно важких умовах: багатонаціональний склад населення Одещини, малочисельність української частини населення, наявність пасивного, але постійного опору з боку російської і зрусифікованої частини населення, особливо серед дрібної буржуазії і верхівки частини службовців радянського апарату [12, арк. 57]. У цьому ж документі відзначалось, що з боку російської і зрусифікованої частини населення, особливо дрібної буржуазії і частини вищого адміністративно-технічного персоналу, пропагувалася впевненість у тому, що українізація в умовах Одеси немислима й не потрібна [12, арк. 57].

У середовищі єврейських партійців відбувся своєрідний розкол, однак значна частина зберегла великоруську шовіністичну позицію щодо українізації. Уже згаданий раніше І. Майстренко про одеський період свого життя констатував, що у 1930 році «період у гальмуванні українізації вели не чистокровні росіяни, не чорносотенне малоросіянство, а саме єврейські керівні кадри КП(б)У на чолі з колишніми бундівцями» [10, с. 222].

Між іншим службовці середньої та нижчої ланок партійного апарату позитивно віднеслись до українізації. Результати перевірки українізації партійного і комсомольського активу одеських районних організацій показали, що «ставлення до українізації партійців-євреїв можна охарактеризувати, як свідоме, з розумінням, необхідністю та бажанням вивчити українську мову та українознавство» [13, арк. 5].

Не останню роль у переорієнтації євреїв-службовців та партійних функціонерів середньої та нижньої ланок відігравали партійна дисципліна і традиційне намагання євреїв асимілюватися з титульною державною нацією, у даному випадку з українцями.

Ставлення інтелігенції національних меншин до політики українізації є головним у розумінні ступеня її впливу на життя етнічних спільнот Одеси. Політика українізації вплинула на збільшення частки корінної національності в лавах інтелігенції, адже середня питома вага українців не відповідала їхній частині у складі всього населення. Традиційно українці складали більшість серед сільських вчителів, агрономів, співробітників Академії наук, росіяни ж переважали серед висококваліфікованої технічної, наукової і викладацької інтелігенції, складали значну частку в керівному апараті, а євреї були задіяні в медицині і мистецтві [14, с. 97]. Інші національні меншини (німці, молдавани, болгары), були, в основному, вчителями в національних школах і складали незначний відсоток від загальної кількості інтелігенції.

Великих труднощів зазнала українізація професійної і вищої освіти Одеси.

Проведена в 1924 році перевірка одеських шкіл показала, що українську мову знають в усіх установах професійної освіти, проте в закладах вищої школи – лише біля 11 % співробітників. Окремі професори у відомостях про себе зазначали, що знають українську мову, однак це не завжди відповідало дійсності, оскільки не могли викладати українською мовою.

Більшість учителів та професорсько-викладацького складу вищих навчальних закладів проявляла своє неприйняття національно-культурної політики радянської влади, оскільки серед освітян переважали етнічні росіяни або євреї, які не володіли українською мовою і ризикували через те втратити роботу.

Серед професорсько-викладацького складу одеських вишів найбільшу опозиційність до українізації виявляли викладачі і професори Одеського сільськогосподарського інституту (ОСГІ), де працювали колишні лідери місцевих організацій загальноросійських партій: народних соціалістів, октябристів та кадетів. У ОСГІ радянськими спецслужбами фіксувалася так звана «права», «великоросійська» професура, яка з 1923 р. почала активно протидіяти процесам українізації. Чекісти стверджували, що серед професорів панують «чорносотенні настрої» [15, арк. 19].

Інформатори ЧК-ДПУ активними ворогами українізації вважали низку професорів одеських вищих навчальних закладів, зокрема: професора О. Браунера (ОСГІ), на якого повісили ярлик – «монархіст, антиукраїнець», професора П. Павлова (Хіміко-фармацевтичний інститут) та професора Д. Добросердова (Одеський політехнічний інститут (ОПІ)) – «монархісти, ненависники української мови», С. Шатуновського (ОПІ) – професора «антирадянського типу, що співчуває сіонізму, як противник українізації» [16, арк. 169].

У 1925 р. в Одеському інституті народної освіти (ОІНО) тільки 16 % викладачів викладали українською мовою. «Права» група професорів ОІНО (Б. Варнеке, О. Готалов-Готліб, М. Лінгау, А. Томсон, В. Лазурський) ставилась вороже до українізації. [17, арк. 195]. Ситуація з викладанням української мови в ОІНО не змінилась і в 1928 році. Так, у доповідній записці ДПУ про стан Одеського інституту народної освіти за 1928-1929 навчальний рік зазначалось, що «хоча формально ІНО і вважався на 100 % українізованим вузом, але насправді лише професори-українці читають українською мовою, інша професура, залишаючись вірною своїй консервативності, викладає російською. Керівництво ІНО, йдучи назустріч тим професорам, кому найбільш важко засвоїти українську мову, дозволило п'ятьом з них тимчасово викладати російською. Фактично ж більше 30 лекторів не викладали українською мовою. Наприклад, професор М. Лінгау перші 5-10 хвилин читав українською після чого переходив на російську» [17, арк. 195].

У 1925 році в Одеському медичному інституті (ОМІ), Одеському інституті народного господарства (ОІНГ) і в Одеському політехнічному інституті українізація трактувалася як «наси́льство», спосте-

рігалось різко негативне ставлення професури до українізації [18, арк. 83]. Прикладом ворожого ставлення до українізації в центральній пресі та виступах високих посадовців цитувалися слова завідувача кафедри державного права ОІНГ професора П. М. Толстого про те, що українізація – це насильство, а викладачі, які переходили на українську мову викладання – ренегати [2, с. 97-98.].

Складно проходила українізація в Одеському політехнічному інституті. У доповідній записці ДПУ про стан Одеського політехнічного інституту в 1828-1929 рр. відмічалось: *«антиукраїнські настрої в ОПІ мають достатньо значне розповсюдження. Професура, нерідко підкреслено, несерйозно ставиться до справи українізації. У багатьох випадках відмічалось навмисне викривлення викладу лекцій українською мовою, посилюючись на труднощі при оволодінні нею... Наприклад, інженер Добровольський почав читати лекцію українською мовою у вигляді «жарту», нагромадив у безладі декілька фраз і заявив аудиторії: «ось це як вони вимагають українською», «а ось зараз буде по-людськи», – після чого став читати російською мовою»* [19, арк. 26]. Головними причинами труднощів з українізацією технічних вузів були, по-перше, відсутність наукової технічної термінології; по-друге: більшість викладачів цих ВНЗ були росіянами або зрусифікованими євреями, що здобули освіту в царській Росії і були закоренілими українофобами.

Загалом, переважна більшість професорів одеських вищих навчальних закладів вважали українську мову незрозумілою і закликали користуватися нею тільки на селі. Ця професура саботувала впровадження українізації, відмовлялась читати лекції українською мовою, нарікаючи на те, що немає «наукової української термінології», чи-то їм важко засвоїти українську мову.

Студентські громади національних меншин у своєму позиціонуванні до українізації поділялися на кілька груп. Так, студенти-євреї у вищих навчальних закладах Одеси складали 50-60 % від загальної кількості студентства. У деяких вишах, здебільшого в навчальних закладах фармацевтичної та мистецької освіти, їх чисельність сягала 70 %. Єврейські студенти, як правило, були міськими мешканцями, проте швидко й успішно вивчали українську мову. Студенти-українці складали значну частину студентських громад в сільськогосподарських та педагогічних інститутах. Більшість з них позитивно сприйняли українізацію. Водночас органи ДПУ відзначали у зведеннях до партійних інстанцій, що: *«...значна частина студентів-українців розмовляє російською, щоб їх не вважали петлюрівцями»* (наприклад, студенти Одеського сільськогосподарського інституту); *«...серед студентів інших національностей виділилося дві групи. Перша, – розглядала українізацію як вимушену, тяжку необхідність і намагалася вчити українську мову. Друга, – більша частина студентства – відносилася до українізації негативно»* [20, арк. 213].

Попри усі перепони на шляху до ствердження української освіти, позитивна динаміка цього процесу була відчутною. Якщо на початку 1920-х рр.

початкова і середня освіта ще не були переведені на українську мову викладання, як, власне, студенти вищих навчальних закладів також не були готові опанувати знання українською мовою. Надалі ж наприкінці 1920-х рр. ситуація значно покращилася: поступово мовно українізувалися нижчі ланки освіти, відбувся масовий випуск україномовних учнів середньої школи, і студентство в більшості ВНЗ також стало україномовним. Майже в усіх навчальних закладах керівництво констатувало, що *«маса студентства українізується швидше, ніж професура»* [2, с. 92-93, 96].

Факти свідчать, що ставлення інтелігенції національних меншин Одеси до українізації було неоднозначне. Наприклад, російська інтелігенція, загалом, негативно сприйняла українізацію. Особливо це стосувалося тих, хто здобув освіту в царській Росії – професорів та службовців від освіти. Серед причин несприйняття українізаційних процесів виділимо наступні:

- шовіністичні настрої, притаманні більшості міського населення;
- ідеї пролетарського інтернаціоналізму;
- побоювання втратити роботу в Україні;
- небажання росіян поступитися статусом державницької нації, адже навіть в умовах українізації російська мова зберігала своє вживання. За нею було закріплено особливий статус – мови міжнаціонального спілкування у зв'язку з її поширеністю в СРСР.

Уряд УСРР для того, щоб запобігти втраті контролю над українським суспільством під час впровадження політики українізації, дуже уважно поставився до забезпечення культурних потреб саме російської національної меншини України. Це вважалося, як зазначав М. Скрипник, *«доконечною умовою того, що запроваджена нами українізація була більшовицькою, а не петлюрівською. Це умова того, що ми своїми пролетарськими, більшовицькими,*

ленінськими шляхами будемо нову українську, національну за формою і соціалістичну за змістом культуру» [21, с. 11]. Між іншим, більшість партійців, не сприймали росіян як національну меншину. Так, на Всеукраїнській нараді в Одесі у 1931 році при розгляді справи культурного обслуговування національних меншин із питань шкільної справи, було оприлюднено дані про кількість шкіл національних меншин, зокрема єврейських, німецьких, болгарських. Коли ж М. Скрипник запитав у інспектора національних меншин Наркомату освіти про дані відносно росіян як національної меншини, то отримав відповідь: *«ми росіян рахуємо спільно з українцями»* [21, с. 16].

Серед єврейської інтелігенції в цей час відбувся розкол. Значна частина євреїв (урядовці, професура), особливо, ті, хто здобув освіту в царській Росії, зберегла великоруську шовіністичну позицію щодо українізації. Але службовці середньої і нижчої ланок партійного апарату, студенти, які закінчували україномовні школи, позитивно поставились до українізації. Під впливом українізації в їхньому середовищі відбувалася переорієнтація з російської мовної системи цінностей на українську.

Загалом, українізація 20-х – початку 30-х років ХХ ст. сприяла розширенню сфери функціонування української мови, підвищенню її соціального статусу та престижу серед представників національних меншин. Це створило реальні передумови для переорієнтації національних меншин з широкого вживання російської мови на перехід до користування українською. Однак відсутність реального державного суверенітету УСРР, непослідовність і половинчастість національної політики уряду, обмеженість українізації лише культурно-мовними заходами загальмували процес сприйняття національними меншинами українських цінностей, а контрукраїнізація й репресії 1930-х років засвідчили неможливість її завершення в умовах тоталітарного режиму в СРСР.

ЛІТЕРАТУРА

1. Політика українізації в радянській Україні (1920-1930-ті рр.). Науково-допоміжний бібліографічний покажчик / Упоряд. та авт. вступ. ст. : П. Бондарчук, В. Даниленко, Г. Єфіменко. – К. : Інститут історії України НАН України, 2003. – 219 с.
2. Українізація 1920-1930-х рр. : передумови, здобутки, уроки (Коллективна монографія) / За ред. В. А. Смолія. – К. : Інститут історії України НАН України, 2003. – 392 с.
3. Рафальський О. О. Національні меншини України у ХХ ст. : Історіографічний нарис / О. О. Рафальський. – К. : Плюс, 2000. – 447 с.
4. Дизанова А. В. Развитие национальных культур в Украине в 20-е годы (На материалах южного региона) : дис... канд. ист. наук : 07.00.01 / Ада Віталіївна Дизанова. – Одеса, 1992. – 208 с.
5. Миронова І. С. Культура національних меншин Півдня України в 20–30-ті роки ХХ ст. : автореферат дис. ... канд. іст. наук : 07.00. 01 «Історія України» / І. С. Миронова. – Донецьк, 2003. – 20 с.
6. Орлянський В. С. Национальные меньшинства юга Украины в 20-е годы : социально-политические аспекты проблемы : дис... канд. ист. наук : 07.00.01 / Владимир Семенович Орлянський. – К., 1992. – 166 с.
7. Черкаський А. В. Національно-культурне будівництво на півдні України у 20-ті роки : дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Андрій Вікторович Черкаський. – Одеса, 1994. – 192 с.
8. Державний архів Одеської області. (далі – ДАОО), ф. 7, оп. 1, спр. 1541.
9. ДАОО, ф. Р-39, оп. 3, спр. 697.
10. Майстренко І. Історія мого покоління. Спогади учасника революційних подій в Україні. – Едмонтон, 1985. – 416 с.

11. ДАОО, ф. Р-39, оп. 1, спр. 1031.
12. Там само, спр. 2112.
13. ДАОО, ф. 7, оп. 1, спр. 354.
14. Касьянов Г. В. Українська інтелігенція 1920-х – 1930-х років : Соціальний портрет та історична доля. – К. : Глобус ; Вік ; Едмонтон : Канад. ін-т Укр. Студій Альберт. Ун-ту, 1992. – 176 с.
15. ДАОО, ф. Р-7, оп. 1, спр. 1312.
16. ДАОО, ф. Р-39, оп. 1, спр. 1033.
17. ДАОО, ф. 7, оп. 1, спр. 2203.
18. ДАОО, ф. Р-39, оп. 1, спр. 1601.
19. ДАОО, ф. 7, оп. 1, спр. 2203.
20. ДАОО, ф. Р-39, оп. 1, спр. 165.
21. Скрипник М. О. Нариси підсумків українізації та обслуговування культурних потреб нацменшостей УСРР, зокрема російської. Промова на засіданні колегії НКО УСРР з 14.02.1933. – Харків : Радянська школа, 1933. – 36 с.

Рецензенти: Михайлуца М.І., д.і.н., професор, завідувач кафедри Одеського національного морського університету;
Котляр Ю.В., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

© Мануїлова К. В., 2010

Стаття надійшла до редакції 12.03.2010 р.